

Ψυχο-κοινωνική προσαρμογή των αδερφών των παιδιών με ειδικές ανάγκες: βιβλιογραφική ανασκόπηση

*Αγλαΐα Σταμπολτζή, Κίκα Χατζηκακού, Αικατερίνη Αντωνοπούλου,
Νικολέττα Νικολάου, Σοφία Κουβαβά*

Εισαγωγή

Η γέννηση ενός παιδιού με αναπηρία αποτελεί γεγονός που επηρεάζει τα μέλη μιας οικογένειας. Γονείς και αδέρφια έρχονται αντιμέτωποι με ποικίλες προκλήσεις καθοριστικές για το βαθμό προσαρμογής της οικογένειας στο δεδομένο της συμβίωσης με ένα παιδί που χρειάζεται ιδιαίτερη φροντίδα (Αργυρακούλη & Ζαφειροπούλου, 2003·Kaminsky & Dewey, 2001·Mandleco et al., 2003).

Η ερευνητική ενασχόληση με τις οικογένειες παιδιών με ειδικές ανάγκες αρχίζει τη δεκαετία του 1960. Οι πρώτες έρευνες είχαν επίκεντρο το άτομο με αναπηρία (McHale, Sloan & Simeonsson, 1986). Από τη δεκαετία του 1990 το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται στην οικογένεια και κυρίως στα αδέρφια, τα οποία συχνά παραμελούνται εξαιτίας των ιδιαιτεροτήτων του παιδιού με αναπηρία (Strohm, 2001). Επιπλέον, η αδελφική σχέση η οποία αποτελεί το μακροβιότερο οικογενειακό δεσμό (Seltzer et al., 2005), αρχίζει να θεωρείται σημαντική στη γνωστική, γλωσσική και ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών και εφήβων, με αποτέλεσμα οι έρευνες να στρέφονται στην εξέταση των παραγόντων εκείνων που τη διαμορφώνουν (Brody, 2004·Edwards et al., 2006·Jones et al., 2006).

Σκοπός της παρούσας βιβλιογραφικής ανασκόπησης είναι να συμβάλει στη καταγραφή και ανάδειξη των επιδράσεων που έχει στα τυπικά αναπτυσσόμενα (τ.α.) αδέρφια η ύπαρξη ενός παιδιού με ειδικές ανάγκες στην οικογένεια με βάση σχετικά εμπειρικά δεδομένα. Επιπλέον, εντοπίζονται οι 'προστατευτικοί' παράγοντες που οδηγούν στη θετική ψυχο-κοινωνική προσαρμογή των αδερφών των παιδιών με αναπηρία, αλλά και οι παράγοντες εκείνοι που επηρεάζουν αρνητικά την ψυχο-συναισθηματική ισορροπία των αδερφών.

Οι έρευνες που ανασκοπούνται δημοσιεύτηκαν μεταξύ των ετών 1990 και 2010 σε επιστημονικά περιοδικά ειδικής αγωγής και ψυχολογίας. Για τον εντοπισμό τους χρησιμοποιήθηκαν οι ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων

PsycINFO και Eric. Οι έρευνες αφορούν κυρίως σε αδέρφια παιδιών με νοητική καθυστέρηση (Ν.Κ.) ή σύνδρομο Down, αυτισμό, Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής-Υπερκινητικότητας (ΔΕΠ-Υ), και κώφωση/βαρηκοΐα (κ/β). Επίσης περιλαμβάνεται μία έρευνα που αφορά στα αδέρφια παιδιών με σοβαρές συναισθηματικές διαταραχές. Έρευνες για τα αδέρφια παιδιών με τύφλωση/μειωμένη όραση ή κινητικές αναπηρίες δε βρέθηκαν.

Ο Πίνακας 1 παρουσιάζει τις ανασκοπούμενες έρευνες ταξινομημένες κάτω από τρεις κατηγορίες: (Α) αυτές που βρίσκουν αρνητικές επιδράσεις της ύπαρξης ενός παιδιού με ειδικές ανάγκες στη ψυχοσυναισθηματική προσαρμογή των τ.α. αδελφιών, (Β) αυτές που δε βρίσκουν αρνητικές επιδράσεις και (Γ) αυτές που δείχνουν θετικά και αρνητικά αποτελέσματα.

Πίνακας 1

Σύνοψη των ερευνών για τα αδέρφια των παιδιών με ειδικές ανάγκες.

Έρευνα	Χώρα	Μέθοδος	Ευρήματα
A: Αρνητικές επιδράσεις (9 έρευνες)			
Faraone et al. (1996) ΔΕΠ-Υ.	Η.Π.Α	Δείγμα: 174 αδέρφια παιδιών με ΔΕΠ-Υ, 129 αδέρφια παιδιών με τ.α., γονείς. Ηλικίες: 6-17 χρονών. Ερευνητικά εργαλεία: δομημένες συνεντεύξεις, CBCL, WRAT-R, SAICA, WISC. Ομάδα ελέγχου: NAI.	Τα αδέρφια παιδιών με ΔΕΠ-Υ: αυξημένα προβλήματα συμπεριφοράς, διαταραχές διάθεσης, άγχος σε σύγκριση με ομάδα ελέγχου. προβλήματα σχολικής επίδοσης, ενδείξεις νευροψυχολογικών & ψυχοκοινωνικών διαταραχών και ΔΕΠ-Υ
Fisman, Wolf, Ellison & Freeman (2000) Αυτισμός, Σύνδρομο Down	Καναδάς	Δείγμα: 137 αδέρφια στην αρχική έρευνα, 127 στην επανεξέταση (αυτισμός, σύνδρομο Down και τ.α αδέρφια), γονείς, δάσκαλοι. Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, SPCC, Social Support Scale for Children, PSI/SF, DAS, BDI, FACES III, SRQ. Ομάδα ελέγχου: NAI	Τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό: περισσότερα προβλήματα προσαρμογής αρχικά & 3 χρόνια μετά σε σύγκριση με τις άλλες δύο ομάδες. υψηλότερο επίπεδο εξωτερικευμένων προβλημάτων, σύμφωνα με τους γονείς, και το υψηλότερο επίπεδο εσωτερικευμένων προβλημάτων, σύμφωνα με τους δασκάλους. Το γονεϊκό άγχος σχετιζόταν με προσαρμογή αδελφιών.
Hastings (2003) Αυτισμός	Μ. Βρετανία	Δείγμα: 22 τ.α αδέρφια, μητέρες. Ηλικίες: 6-16 ετών.	Τα αδέρφια των παιδιών με αυτισμό: περισσότερα προβλήματα συμπε-

		Ερευνητικά εργαλεία: DBC, QRS-F, SDQ	ριφοράς, λιγότερες προ-κοινωνικές συμπεριφορές σε σύγκριση με τυπικό δείγμα. Προβλήματα συμπεριφοράς παιδιών με αυτισμό & άγχος μητέρων δεν προβλέπουν προσαρμογή των αδελφιών.
Kendall (1999). ΔΕΠ-Υ.	Η.Π.Α	Δείγμα: 13 αδέρφια παιδιών με ΔΕΠ-Υ. Ερευνητικά εργαλεία: προσωπικά ημερολόγια, συνεντεύξεις.	Τα αδέρφια των παιδιών με ΔΕΠ-Υ: ένιωθαν 'θυματοποιημένα' & παραμελημένα από γονείς, ανέφεραν αισθήματα άγχους, θλίψης, διαταραχής της οικογενειακής ζωής.
Kilmer et al. (2008). Σοβαρές συναισθηματικές διαταραχές	Η.Π.Α	Δείγμα: 56 αδέρφια παιδιών με σοβαρές συναισθηματικές διαταραχές, γονείς. Ερευνητικά εργαλεία: BERS, P-CRS, LEC, CSI, FES, Sibling-Target Child Relationship.	Τα αδέρφια των παιδιών με σοβαρές συναισθηματικές διαταραχές: βίωναν υψηλά επίπεδα άγχους & είχαν προβλήματα συμπεριφοράς. Παράγοντες που σχετίζονταν με θετική προσαρμογή: έλλειψη οικογενειακών συγκρούσεων, χαμηλά επίπεδα αγχογόνων καταστάσεων, απουσία φτώχειας
Lefkowitz, Crawford & Dewey (2007). Αυτισμός.	Η.Π.Α	Δείγμα: 98 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, 48 αδέρφια τ. α παιδιών, ένας γονέας. Ηλικίες: 6-13 ετών. Ερευνητικά εργαλεία: FAB-C, CRS-R. Ομάδα ελέγχου: NAI	Τα αδέρφια των παιδιών με αυτισμό παρουσιάζουν αυξημένο κίνδυνο ψυχοκοινωνικών προβλημάτων. Οι γονείς των παιδιών με αυτισμό αναγνωρίζουν τις δυσκολίες στην προσαρμογή των τ.α παιδιών τους
Mikami & Pfiffner (2008). ΔΕΠ-Υ.	Η.Π.Α	Δείγμα: 77 αδέρφια παιδιών με ΔΕΠ-Υ, 14 αδέρφια τ.α παιδιών, μητέρες. Ηλικίες: 4-18 ετών. Ερευνητικά εργαλεία: SRQ, CSI, CDI. Ομάδα ελέγχου: NAI	Περισσότερες συγκρούσεις στις σχέσεις αδελφιών παιδιών με ΔΕΠ-Υ σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου. Αυξημένα εξωτερικευμένα & εσωτερικευμένα προβλήματα, λιγότερη εγγύτητα και δυσλειτουργίες στην αδελφική σχέση.
Petalas et al. (2009) N. Κ. με ή χωρίς αυτισμό.	Μ. Βρετανία	Δείγμα: 49 αδέρφια (25 αδέρφια παιδιών με Ν.Κ & 24 αδέρφια παιδιών με Ν.Κ και αυτισμό), μητέρες. Ηλικίες: 5-17 χρονών. Ερευνητικά εργαλεία: SDQ.	Τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό και Ν.Κ: περισσότερα συναισθηματικά προβλήματα από τα αδέρφια των παιδιών με Ν.Κ και από τυπικό δείγμα παιδιών. Παράγοντες που σχετίζονται με συναισθηματικά προβλήματα:

			μεγαλύτερη ηλικία του παιδιού με αυτισμό και Ν.Κ, φύλο (αγόρι) & κοινωνική αποστέρηση.
Ross & Cuskelly (2006) Αυτισμός	Αυστραλία	Δείγμα: 25 τ.α αδέρφια, μητέρες. Ηλικίες: 8-15 χρονών. Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, GARS, KAAS, Kidcope.	40% των τ.α αδελφιών είχαν: προβλήματα προσαρμογής, επιθετική συμπεριφορά στη σχέση με τα αδέρφια, θυμό
Β. Απουσία αρνητικής επίδρασης (19 έρευνες)			
Αργυρακούλη & Ζαφειροπούλου (2003) Ν.Κ	Ελλάδα	Δείγμα: 55 αδέρφια παιδιών με Ν.Κ, 55 αδέρφια παιδιών με τ. α Ηλικίες: 8-15. Ερευνητικά εργαλεία: Culture Free Self-Esteem Inventory for Children Ομάδα ελέγχου: NAI	Τα αδέρφια των παιδιών με Ν.Κ δε διέφεραν ως προς την αυτοεκτίμηση σε σύγκριση με ομάδα ελέγχου Φύλο, σειρά γέννησης ή συνδυασμός των δύο, δε βρέθηκε να επηρεάζουν την αυτοεκτίμηση Η μικρή χρονολογική διαφορά των αδελφιών σχετίζεται με χαμηλή αυτοεκτίμηση
Bat-Chava & Martin (2002) Κώφωση.	Μ.Βρετανία	Δείγμα: 29 γονείς με παιδιά με κ/β Ερευνητικά εργαλεία: συνεντεύξεις βάση του CBCL	Σχέσεις αδελφιών ικανοποιητικές Οι αδελφικές σχέσεις δε διέφεραν ανάλογα με το βοήθημα ακοής Παράγοντες που επιδρούν στις σχέσεις αδελφιών: μέγεθος οικογένειας, σειρά γέννησης, άγχος γονέων για κώφωση
Bischoff, L. & Tingstrom, D. (1991) Ειδικές ανάγκες	Η.Π.Α	Δείγμα: 32 αδέρφια (16 αδέρφια παιδιών με αναπηρία, 16 αδέρφια τ. α παιδιών), μητέρες. Ηλικίες: 6-13 χρονών. Ερευνητικά εργαλεία: SRQ, CBCL, SPPC. Ομάδα ελέγχου: NAI	Δε βρέθηκαν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων Τα αδέρφια παιδιών με αναπηρία θεωρούσαν ότι τα αδέρφια τους είχαν περισσότερη μητρική φροντίδα σε σύγκριση με τα αδέρφια των τ.α παιδιών

Cuskelly & Gunn (2006). Σύνδρομο Down.	Αυστραλία	Δείγμα: 53 αδέρφια παιδιών με σύνδρομο Down, 53 αδέρφια τ.α παιδιών Ηλικίες: 7-14 ετών. Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, SIB, SPPC. Ομάδα ελέγχου: NAI	Δε βρέθηκαν διαφορές σε κανέναν από τους παράγοντες προσαρμογής μεταξύ των δύο ομάδων
Cuskelly, Chant & Hayes (1998) Σύνδρομο Down.	Αυστραλία	Δείγμα: 154 αδέρφια παιδιών με σύνδρομο Down, 273 αδέρφια τ.α παιδιών, γονείς. Ηλικίες: 4-19 χρονών. Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, PSI, Children's Task Participation Scale, συνέντευξη Ομάδα ελέγχου: NAI	Δε βρέθηκαν διαφορές σε προβλήματα συμπεριφοράς & ενασχόληση με δουλειές σπιτιού μεταξύ των δύο ομάδων. Τα αγόρια-αδέρφια παιδιών με σύνδρομο Down ασχολούνταν περισσότερο με δουλειές σπιτιού σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου. Αυτό συσχετιζόταν αρνητικά με την εμφάνιση προβλημάτων συμπεριφοράς Γονείς παιδιών με σύνδρομο Down είχαν περισσότερο άγχος.
Eisenberg, Baker & Blacher (1998). N.K.	Η.Π.Α	Δείγμα: 25 αδέρφια παιδιών με N.K που ζούσαν μαζί, 20 αδέρφια παιδιών με N.K που ζούσαν σε ίδρυμα, 28 τ.α αδέρφια, μητέρες τους. Ηλικίες: 8-20 χρονών. Ερευνητικά εργαλεία: YSR, Piers-Harris Children's Self-Concept, FES, SRQ, δομημένη συνέντευξη. Ομάδα ελέγχου: NAI	Δε βρέθηκαν διαφορές στην προσωπική προσαρμογή, αυτοεκτίμηση και αντιλήψεις για το οικογενειακό περιβάλλον μεταξύ των τριών ομάδων. Λιγότερη επαφή, ζεστασιά, διαμάχες στις σχέσεις αδελφιών όταν το παιδί με N.K ήταν σε ίδρυμα Θετική η επίδραση παιδιού με N.K.

Hastings (2007). Αυτισμός, Σύνδρομο Down, N.K.	Μ. Βρετανία	Δείγμα: 75 αδέρφια (24 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, 26 αδέρφια παιδιών με σύνδρομο Down, 25 αδέρφια παιδιών με άλλες αναπτυξιακές διαταραχές-N.K.), μητέρες Ηλικίες: 3-19 Ερευνητικά εργαλεία: VABS, SDQ Ομάδα ελέγχου: Σύγκριση με εθνικό τυπικό δείγμα.	Δεν υπήρχαν διαφορές στην προσαρμογή των αδελφιών των τριών ομάδων. Τα αδέρφια των παιδιών με σύνδρομο Down είχαν καλύτερη προσαρμογή, τα αδέρφια των άλλων δύο ομάδων παρουσίαζαν λιγότερο υπερκινητικές συμπεριφορές σε σύγκριση με τυπικό δείγμα. Τα προβλήματα συμπεριφοράς παιδιών με αναπτυξιακές διαταραχές επηρεάζουν αρνητικά σε βάθος χρόνου την προσαρμογή των αδελφιών τους αλλά όχι το αντίστροφο.
Jones, Welsh, Glassmire & Tavegia (2006) ΔΕΠ-Υ	Η.Π.Α	Δείγμα: 45 αδέρφια παιδιών με ΔΕΠ-Υ, 46 αδέρφια τ. α παιδιών Ηλικίες: 9-13 ετών Ερευνητικά εργαλεία: CDI, Pediatric Anger Scale, Pediatric Anxiety Scale Ομάδα ελέγχου: NAI.	Τα αδέρφια των παιδιών με ΔΕΠ-Υ δε διέφεραν από την ομάδα ελέγχου στην κατάθλιψη κα άγχος
Kaminsky & Dewey (2002) Αυτισμός	Καναδάς	Δείγμα: 30 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, 30 αδέρφια παιδιών με σύνδρομο Down, 30 αδέρφια τ. α παιδιών, γονείς Ηλικίες: 8-18 χρονών Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, SSSC, Loneliness and Social Dissatisfaction Questionnaire, ABQ Ομάδα ελέγχου: NAI.	Τα αδέρφια των παιδιών με αυτισμό είχαν καλή ψυχοκοινωνική προσαρμογή, χαμηλό αίσθημα μοναξιάς, όπως και τα αδέρφια των δύο άλλων ομάδων. Ο μεγάλος αριθμός αδελφιών στην οικογένεια διευκολύνει την προσαρμογή.

Lynch et al. (1993) N.K.	Η.Π.Α	Δείγμα: 12 αδέρφια παιδιών με Ν.Κ, μητέρες Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, FES, Piers-Harris Self-Concept Scale, δομημένη συνέντευξη Ομάδα ελέγχου: NAI	Και στις δύο ομάδες: η αυτοεκτίμηση των παιδιών συσχετιζόταν θετικά με τη συνοχή της οικογένειας ή κοινωνική επάρκεια με την προώθηση της ανεξαρτησίας τους Ενδο-οικογενειακές συγκρούσεις: αρνητική επίπτωση στις οικογένειες με παιδί με Ν.Κ.
Macks & Reeve (2007) Αυτισμός.	Η.Π.Α	Δείγμα: 51 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, 35 αδέρφια τ.α παιδιών, ένας γονέας Ηλικίες: 7-17 χρονών Ερευνητικά εργαλεία: CDI-S, Piers-Harris Self-Concept Scale, BASC-PRS. Ομάδα ελέγχου: NAI	Τα αδέρφια των παιδιών με αυτισμό είχαν θετικότερη αυτοεικόνα από την ομάδα ελέγχου. Το φύλο (κορίτσι), το υψηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, η ύπαρξη περισσότερων των δύο αδελφιών, η ηλικία (το τ. α παιδί να έχει μικρότερη ηλικία) επιδρούν θετικά στην προσαρμογή των αδελφιών
Mandleco et al. (2003) Ειδικές ανάγκες.	Η.Π.Α	Δείγμα: 78 γονείς με 1 παιδί (39 γονείς με 1 παιδί με ειδικές ανάγκες και 39 γονείς με 1 παιδί τ.α) Ηλικίες: 4-11 χρονών Ερευνητικά εργαλεία: The Porter-O' Leary Scale, Bloom's Family Functioning Measure, Social Skills Rating System (για δασκάλους). Ομάδα ελέγχου: NAI	Δε βρέθηκαν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων Τα αδέρφια των παιδιών με ειδικές ανάγκες αξιολογήθηκαν υψηλότερα στον αυτο-έλεγχο και στη συνεργασία σε σύγκριση με τα αδέρφια παιδιών χωρίς ειδικές ανάγκες

Mates (1990) Αυτισμός.	Η.Π.Α	Δείγμα: 33 αδέρφια αντιστικών παιδιών, μητέρες, δάσκαλοι Ηλικίες: 5-17 χρονών Ερευνητικά εργαλεία: Piers-Harris Self- Concept Scale, WRAT, Rutter Questionnaire	Δεν υπήρχαν διαφορές στην προσαρμογή των αδελφιών ως προς το φύλο και τον αριθμό παιδιών της οικογένειας Δεν υπήρχαν διαφορές ως προς την προσαρμογή και την αυτο- εκτίμηση των αδελφιών σε σχέ- ση με τυπικό δείγμα Οι αυξημένες υποχρεώσεις στο σπίτι των τ.α αδελφιών δεν επη- ρεάζουν αρνητικά τη σχολική επίδοση.
Pilowsky et al. (2004) Αυτισμός.	Ισραήλ	Δείγμα: 30 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, 30 αδέρφια παιδιών με N.K, 30 αδέρφια παι- διών με καθυστέρηση λόγου Ηλικίες: 6-15.5 χρονών Ερευνητικά εργαλεία: WAI, VABS, CBCL, Daily Hassles and Uplifts, συνέντευξη	Η προσαρμογή των αδελφιών των παιδιών με αυτισμό ήταν σε πλήρη αντίθεση με τα σοβαρά προβλήματα του αυτισμού Η προσαρμογή των αδελφιών παιδιών με αυτισμό δεν επηρεά- ζεται από το φύλο και τη σειρά γέννησης
Raghuraman (2008) Κ/β.	Η.Π.Α	Δείγμα: 35 μεγαλύτερα σε ηλικία αδέρφια παι- διών με κ/β και 35 αδέρφια ακουόντων παιδιών Ηλικίες: 6-12. Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, SPQ, SRQ, ερωτηματολόγιο ιδιο- συγκρασίας, ερωτημα- τολόγιο για τις συνή- θειες στο σπίτι, συνέν- τευξη. Ομάδα ελέγχου: NAI.	Δε βρέθηκαν διαφορές σε ψυχο- συναισθηματικές μεταβλητές, στη γονεϊκή προσοχή και στις υπευθυνότητες στο σπίτι μεταξύ των αδελφιών των παιδιών με κ/β και της ομάδας ελέγχου

Rodrigue, Geffken & Morgan (1993) Αυτισμός.	Η.Π.Α	Δείγμα: 19 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, 20 αδέρφια παιδιών με σύνδρομο Down, 20 αδέρφια τ. α παιδιών Μέση ηλικία: 10,2 χρόνων Ερευνητικά εργαλεία: PCSC ή PCSA, CBCL, MAS Ομάδα ελέγχου: NAI.	Δεν υπήρχαν διαφορές στις τρεις ομάδες ως προς την κοινωνική επάρκεια Η ηλικία των αδελφών και η συζυγική ικανοποίηση επηρεάζουν τη ψυχολογική λειτουργία αδελφιών
Roeyers & Mycke (1995) Αυτισμός, Ν.Κ.	Η.Π.Α	Δείγμα: 60 αδέρφια (20 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, 20 αδέρφια παιδιών με Ν.Κ και 20 αδέρφια παιδιών με τ. α) Ηλικίες: 8-15 ετών. Ερευνητικά εργαλεία: SIB, Siblings Stress and Coping Inventory, Knowledge of the autistic syndrome questionnaire. Ομάδα ελέγχου: NAI.	Δεν υπήρχαν διαφορές αγχογόνων αλληλεπιδράσεων με τα αδέρφια μεταξύ των τριών ομάδων Θετική αξιολόγηση των αδερφικών σχέσεων μεταξύ των τριών ομάδων Θετική συσχέτιση μεταξύ γνώσεων για αυτισμό και ποιότητας αδερφικής σχέσης
Van Riper (2000) Σύνδρομο Down	Η.Π.Α	Δείγμα: 41 οικογένειες με παιδί με σύνδρομο Down Ηλικίες: 7-18 ετών Ερευνητικά εργαλεία: FILE, FIRM, FPSC, F-COPES, CBCL, Piers-Harris Children's Self-Concept Scale.	Τα αδέρφια των παιδιών με σύνδρομο Down είχαν θετική αυτοεικόνα, υψηλή κοινωνική επάρκεια & χαμηλό ποσοστό προβλημάτων συμπεριφοράς. Η ψυχική ευεξία των αδελφιών σχετίζεται θετικά με χαμηλότερες οικογενειακές απαιτήσεις, περισσότερους ψυχολογικούς πόρους & υψηλότερα επίπεδα επίλυσης οικογενειακών προβλημάτων

Verte, Hebbrecht & Roeyers (2006) Κ/β	Βέλγιο	Δείγμα: 24 αδέρφια παιδιών με κ/β, 24 τ. α αδέρφια Ηλικίες: 6-16 ετών Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, MESSY, SRI. Ομάδα ελέγχου: NAI	Δε βρέθηκαν διαφορές στην ποιότητα της αδελφικής σχέσης & στην κοινωνική επάρκεια μεταξύ των δύο ομάδων Οι γονείς των παιδιών με κ/β ανέφεραν λιγότερα προβλήματα ενδοπροσωπικής προσαρμογής στα αδέρφια
Γ. Θετικά και αρνητικά αποτελέσματα (11 έρευνες)			
Fillery (2000) Κώφωση	Μ. Βρετανία	Δείγμα: 3 ζευγάρια αδελφιών με και χωρίς κώφωση Ερευνητικά εργαλεία: συνεντεύξεις	Η κώφωση: επιδρά έμμεσα στις σχέσεις των αδελφιών (ειδική μεταχείριση από τους γονείς, επικοινωνία στην οικογένεια, διάφοροι ρόλοι για τα 'ακούοντα' αδέρφια) ενδυναμώνει την αδελφική σχέση
Gold (1993) Αυτισμός.	Καναδάς	Δείγμα: 22 αδέρφια αγοριών με αυτισμό, 34 αδέρφια τ.α αγοριών. Ηλικίες: 7-17 ετών. Ερευνητικά εργαλεία: CDI, CBCL, Questions for Siblings Ομάδα ελέγχου: NAI	Τα αδέρφια των παιδιών με αυτισμό είχαν υψηλότερα επίπεδα κατάθλιψης από την ομάδα ελέγχου, όχι όμως περισσότερα προβλήματα κοινωνικής προσαρμογής Η κατάθλιψη σχετίζεται με φύλο.
Gregory, Bishop & Sheldon (1995). Κώφωση.	Μ.Βρετανία	Δείγμα: 91 μητέρες παιδιών με κ/β, 91 παιδιά με κ/β. Ερευνητικά εργαλεία: συνέντευξη.	Θετικές σχέσεις με τα ακούοντα αδέρφια Θετική & αρνητική επίδραση του κ/β παιδιού στο αδελφάκι Τα αδέρφια: περισσότερες υπευθυνότητες, αισθήματα ζήλιας, λιγότερη προσοχή από γονείς, στενή αδελφική σχέση.

Kaminsky & Dewey (2001) Αυτισμός, σύνδρομο Down	Καναδάς	Δείγμα: 60 αδέρφια (30 αδέρφια παιδιών με αυτισμό και 30 αδέρφια παιδιών με σύνδρομο Down), ένας γονέας Ηλικίες: 8-18 ετών Ερευνητικά εργαλεία: SRQ, GARS, Adaptive Behaviours Questionnaire Ομάδα ελέγχου: NAI	Οι σχέσεις των αδελφιών στις οικογένειες με παιδί με αυτισμό χαρακτηρίζονταν από λιγότερη οικειότητα, προ-κοινωνικές συμπεριφορές και φροντίδα σε σύγκριση με τις άλλες ομάδες. Τα αδέρφια των παιδιών με αυτισμό και με σύνδρομο Down: περισσότερο θαυμασμό, λιγότερους καυγάδες και λιγότερο ανταγωνισμό με τα αδέρφια τους σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου.
Knott, Lewis & Williams (1995) Αυτισμός και σύνδρομο Down	Μ.Βρετανία	Δείγμα: 15 ζευγάρια αδελφιών με σύνδρομο Down και 15 ζευγάρια αδελφιών με αυτισμό Ηλικίες: 2-11 ετών Ερευνητικά εργαλεία: παρατήρηση	Τα παιδιά με σύνδρομο Down ξεκινούσαν σπανιότερα αλληλεπιδράσεις με τα αδέρφια τους, αλλά τα μιμούνταν με μεγαλύτερη συχνότητα Οι αλληλεπιδράσεις στη δυνάδα 'αυτιστικού -τ.α αδερφιού' ήταν φτωχότερες. Τα παιδιά με αυτισμό επιδείκνυαν κοινωνικές δεξιότητες στις αλληλεπιδράσεις με τα αδέρφια. Τα τ.α αδέρφια δε ζημιώνονται από το παιχνίδι.
Listug-Lunde, Zevenbergen & Petros (2008) ΔΕΠ-Υ	Η.Π.Α	Δείγμα: 41 αδέρφια παιδιών με ΔΕΠ-Υ, 30 αδέρφια παιδιών με τ.α., γονέας Ηλικίες: 9-14 ετών Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, DBRS, CDI, MASC. Ομάδα ελέγχου: NAI.	Σύμφωνα με γονείς, τα αδέρφια των παιδιών με ΔΕΠ-Υ εμφάνιζαν υψηλά επίπεδα εσωτερικευμένων προβλημάτων, υπερκινητικότητας και έλλειψη προσοχής σε σύγκριση με την ομάδα ελέγχου Καμία διαφορά στο άγχος & κατάθλιψη Οι αναφορές παιδιών δεν αποκάλυπταν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων, σε αντίθεση με αναφορές γονέων
Quintero & McIntyre (2010) Αυτισμός.	Η.Π.Α	Δείγμα: 20 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, 23 αδέρφια τ.α, μητέρες, δάσκαλοι Ηλικίες: 6-10 ετών Ερευνητικά εργαλεία: Parenting Daily Hassles, PSI-3, CES-D, CBCL, SSRS, Teacher's Report Form	Δε βρέθηκαν διαφορές στην προσαρμογή των αδελφιών των δύο ομάδων. Οι μητέρες των παιδιών με αυτισμό είχαν περισσότερες καθημερινές δυσκολίες & κατάθλιψη σε σύγκριση με τις μητέρες των τ.α παιδιών. Προσαρμογή των αδελφιών σχετιζόταν με ψυχική ευεξία των

		Ομάδα ελέγχου: NAI	μητέρων
Rivers & Stoneman (2003) Αυτισμός.	Η.Π.Α	Δείγμα: 50 αδέρφια παιδιών με αυτισμό, ένας γονέας. Ηλικίες: 7-12 ετών. Ερευνητικά εργαλεία: SIB, The Satisfaction with the Sibling Relationship Scale, FILE, F-COPES	Τα αδέρφια των παιδιών με αυτισμό εξέφρασαν ικανοποίηση για τη σχέση τους με τα αδέρφια. Το γονεϊκό άγχος σχετιζόταν με την ποιότητα των σχέσεων των αδελφιών. Οικογένειες με υψηλό άγχος που είχαν στήριξη από επαγγελματίες ανέφεραν υψηλότερο επίπεδο αρνητικών συμπεριφορών μεταξύ των αδελφιών σε σχέση με τις οικογένειες που δεν είχαν στήριξη.
Smith et al. (2002) ΔΕΠ-Υ.	Η.Π.Α	Δείγμα: 30 αδέρφια παιδιών με ΔΕΠ-Υ, μητέρες, δάσκαλοι. Ηλικίες: 6-12 ετών. Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, Interaction Behavior Questionnaire, SRQ, BASC, TOPS	Το επίπεδο συγκρούσεων μητέρας-παιδιού με ΔΕΠ-Υ επηρέαζε τις συγκρούσεις της μητέρας με αδελφάκι. Η σοβαρότητα των συμπτωμάτων της ΔΕΠ-Υ επηρέαζε τις συγκρούσεις μητέρας-παιδιού με ΔΕΠ-Υ και παιδιού με ΔΕΠ-Υ-αδερφιού. Η κοινωνική επάρκεια των αδελφιών επηρεαζόταν θετικά από τις συγκρούσεις μητέρας-παιδιού με ΔΕΠ-Υ. Οι πατέρες με υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης καλύτεροι στη διαχείριση συγκρούσεων μητέρας-παιδιών.
Tattersall & Young (2003) Κώφωση.	Μ.Βρετανία	Δείγμα: 6 αδέρφια παιδιών με κώφωση. Ηλικίες: 18-60 ετών. Ερευνητικά εργαλεία: ημιδομημένη συνέντευξη.	Αντικρούμενες εμπειρίες, αμφίθυμα συναισθήματα: ομαλή παιδική ηλικία, περισσότερες υπευθυνότητες, διαφορετικές σχέσεις με συμμαθητές, συχνή απουσία ουσιαστικής επικοινωνίας με κωφό αδελφάκι.

Verte, Roeyers & Buysse (2003) Υψηλά Λειτουργικός Αυτισμός (ΥΛΑ)	Βέλγιο	Δείγμα: 29 αδέλφια παιδιών με ΥΛΑ, 29 τ.α αδέλφια, γονείς Ηλικίες: 6-16 ετών Ερευνητικά εργαλεία: CBCL, MESSY, SDQ-I, SDQ-II Ομάδα ελέγχου: NAI.	Τα αδέλφια παιδιών με ΥΛΑ ηλικίας 6-11 ετών είχαν περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς από την ομάδα ελέγχου Τα κορίτσια-αδέλφια παιδιών με ΥΛΑ ανέφεραν μεγαλύτερη κοινωνική επάρκεια και υψηλότερη αυτοεκτίμηση (στις ηλικίες 12-16) συγκριτικά με ομάδα ελέγχου Κοινωνική επάρκεια αδελφιών δε διέφερε στις δύο ομάδες
---	--------	---	--

Επιδράσεις στην ψυχοκοινωνική προσαρμογή των τ.α. αδελφιών και συσχετιζόμενοι παράγοντες

Τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα τ.α. αδέλφια συνοψίζονται ως εξής: υψηλά επίπεδα εξωτερικευμένων και εσωτερικευμένων προβλημάτων συμπεριφοράς, άγχος, ανησυχία, θλίψη, θυμός, δυσκολίες στην κοινωνική επάρκεια, συγκρουσιακές σχέσεις με τον αδερφό/ή με ειδικές ανάγκες και χαμηλή σχολική επίδοση. Επιπλέον, τα αποτελέσματα των ερευνών αναδεικνύουν μια σειρά από παράγοντες που σχετίζονται με τα παραπάνω προβλήματα και που έχουν άμεση σχέση με τη συμβίωση με το παιδί με αναπηρία, όπως οι αλλαγές οικογενειακών ρόλων, η μειωμένη γονεϊκή προσοχή και φροντίδα, τα αισθήματα ντροπής στην ομάδα συνομηλίκων για το αδελφάκι με αναπηρία και ο μειωμένος χρόνος για εξω-οικογενειακές δραστηριότητες (Hastings, 2003·Mikami & Pfiffner, 2008·Petalas et al., 2009·Ross & Cuskelly, 2006). Οι περισσότερες έρευνες προέρχονται από τις Η.Π.Α και περιλαμβάνουν μεγάλα δείγματα (>45 άτομα), ενώ μερικές χρησιμοποιούν ομάδα ελέγχου.

Αρκετές από τις ανασκοπούμενες έρευνες δείχνουν πως η ύπαρξη παιδιού με αναπηρία στην οικογένεια μπορεί να οδηγήσει τα αδέλφια σε θετική προσαρμογή κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες (Mandleco et al., 2003). Στις θετικές επιδράσεις περιλαμβάνονται: η ανάπτυξη αισθημάτων κατανόησης και στοργής, η ανάπτυξη υπευθυνότητας και συνεργασίας, το υψηλό επίπεδο κοινωνικής επάρκειας, η θετική αυτο-εικόνα και η σχολική προσαρμογή (Αργυρακούλη & Ζαφειροπούλου, 2003·Eisenberg, Baker & Blacher, 1998·Macks & Reeve, 2007·Mates, 1990). Οι παράγοντες που οδηγούν σε θετικά αποτελέσματα είναι οι υγιείς οικογενειακές σχέσεις, το θετικό συναισθηματικό κλίμα της οικογένειας, οι διαθέσιμοι οικογενειακοί 'πόροι', ο

τρόπος ανατροφής των παιδιών, τα ατομικά χαρακτηριστικά των παιδιών με αναπηρία και των αδελφιών τους καθώς και οι αξίες, η κουλτούρα και το κοινωνικό περιβάλλον της οικογένειας (Stoneman, 2005). Η πλειονότητα των ερευνών είναι από τις Η.Π.Α, τα δείγματα είναι μεγάλα και χρησιμοποιούνται σταθμισμένα ερευνητικά εργαλεία.

Οι έρευνες που δείχνουν ότι τα αδέλφια των παιδιών με ειδικές ανάγκες μπορεί να βιώνουν ανάμεικτες εμπειρίες τονίζουν ότι η αλληλεπίδραση με το αδελφάκι σχετίζεται με την ανάπτυξη ψυχικής ανθεκτικότητας, αυτοελέγχου και υπευθυνότητας στα τ.α. αδέλφια. Οι θετικές και αρνητικές επιδράσεις που αναδεικνύονται φαίνεται να είναι προϊόν αντιτιθέμενων επιρροών. Η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του τ.α. παιδιού σχετίζεται με παράγοντες όπως οι οικογενειακές σχέσεις και το γενικό κλίμα της οικογένειας. Τις περισσότερες φορές οι αρνητικές επιδράσεις εντοπίζονται στη σχέση του τ.α. παιδιού με τους γονείς, ενώ οι θετικές επιδράσεις συνδέονται με την αδελφική σχέση (Fillery, 2000 · Rivers & Stoneman, 2003). Οι παραπάνω έρευνες προέρχονται από τις Η.Π.Α, Αυστραλία, Καναδά, Μ. Βρετανία, Ισραήλ, Ελλάδα και Βέλγιο, χρησιμοποιούν δείγματα >30 ατόμων, σταθμισμένα εργαλεία ή ποιοτικές μεθόδους και η πλειονότητα τους περιλαμβάνει ομάδα ελέγχου.

Σε ό, τι αφορά στους 'προστατευτικούς' παράγοντες που οδηγούν στη θετική ψυχο-κοινωνική προσαρμογή των αδερφών των παιδιών με αναπηρία, αυτοί φαίνεται να σχετίζονται περισσότερο με την *οικογένεια* και τα *χαρακτηριστικά* της και λιγότερο με τα *χαρακτηριστικά των ίδιων των τ.α. παιδιών* όπως το φύλο και η ηλικία. Οι οικογενειακοί παράγοντες που αναδεικνύονται είναι η έλλειψη οικογενειακών συγκρούσεων, το χαμηλό επίπεδο γονεϊκού άγχους, το μέγεθος της οικογένειας, η συνοχή της οικογένειας, η συζυγική ικανοποίηση, η επικοινωνία των μελών της οικογένειας και η ύπαρξη δικτύου κοινωνικής υποστήριξης (Bat-Chava & Martin, 2002 · Cuskelly, Chant & Hayes, 1998 · Dyson, 1996 · Eisenberg, Baker & Blacher, 1998 · Fisman et al., 2000 · Kaminsky & Dewey, 2002 · Kilmer et al., 2008 · Lynch et al., 1993 · Macks & Reeve, 2007 · Petalas et al., 2009 · Quintero & McIntyre, 2010 · Rodrigue, Geffken & Morgan, 1993 · Van Riper, 2000). Σχετικά με το φύλο και την ηλικία των αδελφιών, βρέθηκε ότι τα μεγαλύτερα αδέλφια τείνουν να προσαρμόζονται καλύτερα (Hastings, 2003 · Petalas et al., 2009), τα κορίτσια τείνουν να έχουν εξίσου καλές αδερφικές σχέσεις και με τα δύο φύλα, ενώ τα αγόρια έχουν κοντινότερη σχέση με τα αδέλφια του ίδιου φύλου (Hastings, 2007).

Είδος αναπηρίας και ψυχοκοινωνική προσαρμογή των τ.α. αδελφιών

Οι περισσότερες έρευνες της παρούσας ανασκόπησης αφορούν σε αδέλφια παιδιών με αυτισμό, Ν.Κ. και/ή σύνδρομο Down, ΔΕΠ-Υ και κώφωση/βαρηκοΐα. Τα αδέλφια των παιδιών με αυτισμό φαίνεται να έχουν αρκετές πιθανότητες εμφάνισης ψυχοκοινωνικών προβλημάτων δεδομένου ότι ο φύση του αυτισμού κάνει πιο δύσκολη την αλληλεπίδραση με τα άλλα μέλη της οικογένειας (Rivers & Stoneman, 2003). Οι σχέσεις των αδελφιών περιγράφονται ως θετικές, με λιγότερο ανταγωνισμό, αλλά με περιορισμένη οικειότητα και αλληλεπίδραση, σε σύγκριση με άλλες ομάδες αδελφιών (Macks & Reeve, 2007 · Pilowsky et al., 2004 · Rodrigue, Geffken & Morgan, 1993).

Σχετικά με τα αδέλφια των παιδιών με ΔΕΠ-Υ, τα αποτελέσματα είναι μεικτά. Η ΔΕΠ-Υ φαίνεται να επηρεάζει τη συμπεριφορά και τις σχέσεις των αδελφιών, καθώς κυριαρχούν εντάσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας (Faraone et al., 1996 · Mikami & Pfiffner, 2008). Τα αδέλφια των παιδιών με ΔΕΠ-Υ έχουν περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς, δε φαίνεται όμως να υποφέρουν από κατάθλιψη και άγχος (Listug-Lunde, Zevenberge & Petros, 2008 · Smith et al., 2002).

Όσον αφορά στις υπόλοιπες κατηγορίες ειδικών αναγκών, θετική επίδραση φαίνεται να ασκεί στα αδέλφια η ύπαρξη παιδιού με σύνδρομο Down, κώφωση/βαρηκοΐα ή Ν.Κ αφού τα αδέλφια των παιδιών αυτών βιώνουν ποικίλα συναισθήματα, πετυχαίνουν ικανοποιητική ενδοπροσωπική και διαπροσωπική προσαρμογή, αντλούν πολλαπλές εμπειρίες από την αδελφική σχέση, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αναλαμβάνουν ρόλους και υπευθυνότητες στη θέση του ανάπηρου αδελφίου (Barr, McLeod & Daniel, 2008 · Fillery, 2000).

Συζήτηση

Η παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση καταγράφει και εξετάζει τους παράγοντες που επιδρούν στην προσαρμογή των αδελφιών των παιδιών με ειδικές ανάγκες και στις αδελφικές σχέσεις. Οι παράγοντες που αναδεικνύονται αφορούν στις *σχέσεις γονέων-παιδιών* (τρόπος ανατροφής, κατανομή ρόλων, αλληλεπιδράσεις, τρόποι κοινωνικοποίησης), στα *χαρακτηριστικά της οικογένειας* (μέγεθος, 'κλίμα', επίπεδα άγχους, τεχνικές αντιμετώπισης προβλημάτων, συζυγικές σχέσεις) και στα *χαρακτηριστικά των αδελφιών* (φύλο, ηλικία, σειρά γέννησης, προσωπικότητα, είδος αναπηρίας, κοινωνικές δεξιότητες).

τητες, ικανότητες προσαρμογής). Όλοι οι παραπάνω παράγοντες δεν μπορούν να μελετηθούν ανεξάρτητα από το πλαίσιο της κουλτούρας (αξίες, στάσεις, αντιλήψεις) μέσα στην οποία λειτουργεί η οικογένεια, αλλά και χωρίς να ληφθούν υπόψη κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες και η ύπαρξη κοινωνικών φορέων στήριξης (Rivers & Stoneman, 2003·Stoneman, 2005).

Αν και ο βαθμός και το είδος αναπηρίας δεν έχει αποδειχθεί ερευνητικά ότι επηρεάζει άμεσα τις αντιδράσεις των αδελφιών, εντούτοις, το ενδιαφέρον των ερευνητών είναι πώς διαφοροποιούνται οι εμπειρίες παιδιών που έχουν αδέρφια με την ίδια ή διαφορετική αναπηρία. Όλα τα παιδιά, ακόμα και αυτά με την ίδια αναπηρία, δεν είναι ίδια μεταξύ τους, και το γεγονός αυτό κάνει ακόμα πιο πολύπλοκες τις αδελφικές σχέσεις. Ωστόσο, όσο μεγαλύτερη και εμφανέστερη είναι η αναπηρία, τόσο πιο αρνητική επίδραση έχει στα αδέρφια (Stoneman, 2005).

Τα διαφορετικά αποτελέσματα των ερευνών εξηγούνται με βάση σημαντικές μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις, όπως το πλήθος των συμμετεχόντων, η χρησιμοποίηση ή όχι ομάδας ελέγχου, η απουσία πολλαπλών πηγών αξιολόγησης (μητέρων, πατεράδων, δασκάλων, ανάπηρων παιδιών και αδελφιών) και η ψυχομετρική σταθερότητα των ερευνητικών εργαλείων. (Lefkowitz, Crawford & Dewey, 2007·Petalas et al., 2009·Fisman et al., 2000). Τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των οικογενειών, η λειτουργία της οικογένειας, η ικανότητα προσαρμογής της σε στρεσογόνους παράγοντες και η πρόσβασή της ή όχι σε ομάδες στήριξης (support groups) εξηγούν τα διαφορετικά αποτελέσματα των ερευνών (Mandleco et al., 2003). Οι διαχρονικές μελέτες, παρά το ότι είναι λιγοστές, έχουν μεγαλύτερη αξία επειδή δίνουν τη δυνατότητα να μελετηθούν τα χαρακτηριστικά των αδελφιών σε βάθος χρόνου, αποκαλύπτοντας κατά πόσο τα χαρακτηριστικά αυτά παραμένουν σταθερά καθώς και αν υπάρχουν αλλαγές στις οικογενειακές σχέσεις και στις συμπεριφορές των αδελφιών (Fisman et al., 2000). Η ψυχοκοινωνική προσαρμογή των αδερφών, επομένως, εξαρτάται από την αλληλεπίδραση των εξής παραγόντων: οικογενειακά χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικά γονέων, χαρακτηριστικά των αδερφών, χαρακτηριστικά της αναπηρίας.

Από τη σύνθεση των ερευνητικών ευρημάτων συμπεραίνουμε ότι η ύπαρξη ενός παιδιού με αναπηρία στην οικογένεια δεν έχει πάντα φθοροποιές επιπτώσεις στα αδέρφια. Η απουσία γνώσεων γύρω από τη διαταραχή του αδελφού δημιουργεί πολλαπλά προβλήματα στα τ.α. αδέρφια. Τα υπάρχοντα ερευνητικά δεδομένα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για το σχεδιασμό παρεμβάσεων με σκοπό τη βελτίωση των τρόπων επικοινωνίας και την ανάπτυξη θετικών αδελφικών σχέσεων (Mandleco et al., 2003·Lynch et al., 1993). Σημαντική στήριξη στα αδέρφια των παιδιών με ειδικές ανάγκες

μπορεί να προσφέρει το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον όπως οι συγγενείς, οι φίλοι, οι δάσκαλοι του παιδιού με αναπηρία. Οι παράγοντες 'κινδύνου' όπως και οι 'προστατευτικοί παράγοντες' δρουν συσσωρευτικά, επομένως τα αδέλφια που έχουν στη ζωή τους πολλούς 'προστατευτικούς' παράγοντες έχουν καλύτερη προοπτική και πιθανότητες για θετική ενδοπροσωπική προσαρμογή.

Βιβλιογραφία

- Αργυρακούλη, Ε. & Ζαφειροπούλου, Μ. (2003). Η επίδραση των παιδιών με νοητική καθυστέρηση στην αυτοεκτίμηση των αδερφών τους. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 36, 135-153.
- Bat - Chava, Y. & Martin, D. (2002). Sibling Relationships of deaf children: The impact of child and family characteristics. *Rehabilitation Psychology*, 47(1), 73-91.
- Bischoff, L.B. & Tingstrom, D.H. (1991). Siblings of children with disabilities: Psychological and behavioral characteristics. *Counseling Psychology Quarterly*, 4(4), 311-322.
- Brody, G. H. (2004). Siblings' direct and indirect contribution to child development. *Current Directions in Psychological Science*, 13(3), 124-126.
- Cuskelly, M., Chant, D. & Hayes, A. (1998). Behaviour problems in the siblings of children with Down syndrome: Associations with family responsibilities and parental stress. *International Journal of Disability, Development and Education*, 45 (3), 295-311.
- Cuskelly, M. & Gunn, P. (2006). Adjustment of children who have a sibling with Down syndrome: perspectives of mothers, fathers and children. *Journal of Intellectual Disability Research*, 50 (12), 917-925.
- Edwards, R., Hadfield, L., Lucey, H & Mauthner, M. (2006). *Sibling identity and relationships: Sisters and brothers relationships and resources*. Oxford, UK: Routledge.
- Eisenberg, L., Baker, B.L. & Blacher, J. (1998). Siblings of children with mental retardation living at home or in a residential placement. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 39, 355-363.
- Faraone, S.V., Biederman, J. Mennin, D., Gershon, J. & Juang, M.T. (1996). A prospective four-year follow-up study of children at risk for ADHD: Psychiatric, neuropsychological and psychosocial outcome. *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35 (11), 1449-1459.
- Fillery, G. (2000). Deafness between siblings: Barrier or bond? *Deaf Worlds*, 16 (1), 2-16.
- Fisman, S. Wolf, L., Ellison, D. & Freeman, T. (2000). A longitudinal study of children with chronic disabilities. *Canadian Journal of Psychiatry*, 45, 369-375.
- Gold, N. (1993). Depression and social adjustment in siblings of boys with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 23 (1), 147-163.

- Gregory, S., Bishop, J. & Sheldon, L. (1995). *Deaf Young People and Their Families*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hastings, R.P. (2003). Brief report: Behavioral adjustment of siblings of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33 (1), 99-104.
- Hastings, R.P. (2007). Longitudinal relationships between sibling behavioral adjustment and behavior problems of children with developmental disabilities. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 1485-1492.
- Jones, K.B., Welsh, K.R., Glassmire, D.M. & Tavegia, B.D. (2006). Psychological functioning in siblings of children with Attention Deficit Hyperactivity Disorder. *Journal of Child and Family Studies*, 15, 757-763.
- Kaminsky, L. & Dewey, D. (2001). Sibling relationships of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 31 (4), 399-410.
- Kaminsky, L. & Dewey, D. (2002). Psychosocial adjustment in siblings of children with autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 43, 225-232.
- Kendall, J. (1999). Sibling accounts of attention deficit hyperactivity disorder. *Family Process*, 38, 117-136.
- Kilmer, R.P., Cook, J.R., Taylor, C., Kane, S.F. & Klark, L.Y. (2008). Siblings of children with severe emotional disturbances: Risk, resources and adaptation. *American Journal of Orthopsychiatry*, 78 (1), 1-10.
- Knott, F., Lewis, C. & Williams, T. (1995). Sibling interaction of children with learning disabilities: A comparison of autism and Down's syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36, 965-976.
- Lefkowitz, E.G., Crawford, S. & Dewey, D. (2007). Living with impairment: Behavioral, emotional and social adjustment of siblings of children with autism. *International Journal of Disability, Community & Rehabilitation*, 6, E-pub.
- Listug-Lunde, L., Zevenbergen, A.A. & Petros, T.V. (2008). Psychological symptomatology in siblings of children with ADHD. *Journal of Attention Disorders*, 12 (3), 239-247.
- Lynch, D.J., Fay, L., Funk, J. & Nagel, R. (1993). Siblings of children with mental retardation: family characteristics and adjustment. *Journal of Child and Family Studies*, 2, 87-96.
- Macks, R.J. & Reeve, R.E. (2007). The adjustment of non-disabled siblings of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37, 1060-1067.
- Mandleco, B., Olsen, S.E., Dyches, T. & Marshall, E. (2003). The relationship between family and sibling functioning in families raising a child with a disability. *Journal of Family Nursing*, 9, 365-396.
- Mates, T.E. (1990). Siblings of autistic children: Their adjustment and performance at home and in school. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 20, 545-553.
- McHale, S.M., Sloan, J. & Simeonsson, R.J. (1986). Sibling relationships of children with autistic, mentally retarded, and nonhandicapped brothers and sisters. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 16 (4), 399-413.

- Mikami, A.Y. & Pfiffner, L.J. (2008). Sibling relationships among children with ADHD. *Journal of Attention Disorders*, 11 (4), 482-492.
- Petalas, M.A., Hastings, R., Nash, S., Lloyd, T. & Dowe, A. (2009). Emotional and behavioural adjustment in siblings of children with intellectual disability with and without autism. *Autism*, 13 (5), 471-483.
- Pilowsky, T., Yirmiya, N., Doppelt, O., Gross-Tsur, V. & Shalev, R.S. (2004). Social and emotional adjustment of siblings of children with autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45, 855-865.
- Quintero, N. & McIntyre, L.L. (2010). Sibling adjustment and maternal well-being: An examination of families with and without a child with an autistic spectrum disorder. *Focus on Autism and other Developmental Disabilities*, 25 (1), 37-46.
- Raghuraman, R.S. (2008). The emotional well-being of older siblings of children who are deaf or hard of hearing and older siblings of children with typical hearing. *The Volta Review*, 108(1), 5-35.
- Rivers, J.W. & Stoneman, Z. (2003). Sibling relationship when a child has autism: Marital stress and support coping. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33 (4), 383-394.
- Rodrigue, J.R., Geffken, G.R. & Morgan, S.B. (1993). Perceived competence and behavioral adjustment of siblings of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 23, 665-674.
- Ross, P. & Cuskelly, M. (2006). Adjustment, sibling problems and coping strategies of brothers and sisters of children with autistic spectrum disorder. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 31 (2), 77-86.
- Roeyers, H. & Mycke, K. (1995). Siblings of child with autism, with mental retardation and with a normal development. *Child: Care, Health and Development*, 21, 305-319.
- Seltzer, M. M., Greenberg, J. S., Orsmond, G. I. & Lounds, J. (2005). Life course studies of siblings of individuals with developmental disabilities. *Mental Retardation*, 43(5), 354-359.
- Smith, A.J., Brown, R.T., Bunke, V., Blount, R.L. & Christophersen, E. (2002). Psychological adjustment and peer competence of siblings of children with ADHD. *Journal of Attention Disorders*, 5 (3), 165-177.
- Stoneman, Z. (2005). Siblings of children with disabilities: Research themes. *Mental Retardation*, 43 (5), 339-350.
- Strohm, K. (2001). Sibling project. *Youth Studies Australia*, 20 (4), 48-52.
- Tattersall, H. J. & Young, A. M. (2003). Exploring the impact on hearing children of having a deaf sibling. *Deafness and Education International*, 5(2), 108-122.
- Van Riper, M. (2000). Family variables associated with well being in siblings of children with Down syndrome. *Journal of Family Nursing*, 6, 267-286.
- Verté, S., Hebbrecht, L. & Roeyers (2006). Psychological adjustment of siblings of children who are deaf or hard of hearing. *The Volta Review*, 106 (1), 89-110.
- Verté, S., Roeyers, H. & Buysse, A. (2003). Behavioural problems, social competence and self-concept in siblings of children with autism. *Child: Care, Health & Development*, 29 (3), 193-205.

Abstract

The presence in a family of a member with disability has been found to affect all members of the family. The present paper reviews 39 studies which identify the 'risk' factors that influence the psychosocial development of the siblings of children with disability. The review reports mixed results, suggesting that there are 'protective' factors, such as sibling characteristics, the positive family climate and the existence of social support systems that enhance the psychological adjustment of siblings. The present paper does not support that having a sibling with disability always has negative effects on typically developing children. Information obtained from this review could be used by counselors and teachers to design interventions for meeting the needs of all children in the family. Limitations to the existing studies and directions for future research are also discussed.

Αγλαΐα Σταμπολτζή

Δασκάλα ειδικής αγωγής

Ανδρου 3, 151 21 Πεύκη

τηλ: 210-61 28 597, 6981 449969.

e-mail: lstamp@ambio.gr

Κίκα Χατζηκακού

Συνδεδειγμένη Λειτουργός για παιδιά με απώλεια ακοής

Υπουργείο Παιδείας & Πολιτισμού Κύπρου

e-mail: kikaha@cytanet.com.cy

Αικατερίνη Αντωνοπούλου

Λέκτορας Χαροκοπείου Πανεπιστημίου

Ελευθερίου Βενιζέλου 70

176 71 Αθήνα

e-mail: kantonop@hua.gr

Νικολέττα Νικολάου

Εκπαιδευτικός Γενικής Αγωγής

Κύπρος

e-mail: nicolettanic@hotmail.com

Σοφία Κουβαβά

Δασκάλα Ειδικής Αγωγής

e-mail: skouvava@yahoo.gr